

HISTÒRIES DE JAHVÉ

L'Antic Testament en qüestió

יהוה

J. JUBERT GRUART

Caligraf
fundació fira ff.

HISTÒRIES DE JAHVÉ

L'Antic Testament en qüestió

יהוה

J. JUBERT GRUART

Calligraf

fundació fira ff.

**Històries de Jahvé.
L'Antic Testament en
qüestió**

J. Jubert Gruart

Edita

Edicions Cal·lígraf
Figueres, 2023

Amb el patrocini de
Fundació Fita

Primera edició
novembre de 2023

Edicions Cal·lígraf SL

Monturiol, 2, 1r 1a
Tel. (0034) 615 261 764
www.edicionscalligraf.com
info@edicionscalligraf.com

Correcció

Joan Riba

Mapes

Roser Bover

Maquetació

Plàcid Busquets

Impressió

DC Plus, Serveis Editorials

ISBN

978-84-127593-4-1

Dipòsit legal

GI 1488-2023

© del text

Joaquim Jubert Gruart

© d'aquesta edició

Edicions Cal·lígraf, SL

*Els editors autoritzen la
reproducció d'aquest llibre si
és per a un ús exclusivament
personal i sense cap finalitat
comercial.*

La publicació d'aquesta obra ha
rebut el suport de la Diputació de
Girona

Diputació de Girona

In memoriam de Domènec Fita
i JMa Uyà, *sine quibus non*.

TAULA

PÒRTIC	17
PRIMERA PART. LA QÜESTIÓ DE LA BÍBLIA	25
CAPÍTOL PRIMER	
LA BÍBLIA EN SI MATEIXA. UNA BÍBLIA, DUES BÍBLIES..., MOLTES BÍBLIES	
La Tanakh	27
L'Antic Testament	31
Traduccions i versions	34
Llibres apòcrifs	38
Llibres pseudoepigràfics	39
Classificacions o indexacions	39
Subdivisió en capítols i versicles	40
CAPÍTOL SEGON	
LLEGIR LA BÍBLIA	
Del tòpic a la realitat	41
Mite religiós o document històric?	45
CAPÍTOL TERCER	
L'ESCENARI DE L'ANTIC TESTAMENT	
Marc geogràfic	51
Mesopotàmia	52
Egipte	52
La cruïlla siriopalestina	53
Marc històric i context teològic	54
Primers passos comuns	54
L'antic món de la zona nord del Creixent Fèrtil	56
<i>Sumèria</i>	56
<i>Imperi accadi</i>	59
<i>Primer i segon Imperi assiri</i>	61
<i>Imperi neobabilònic o caldeu</i>	63
<i>Imperi persa, aquemènida o mede</i>	65
L'antic Egipte	70
Egipte arcaic (3200-2786)	71
Imperi antic (c. 2700-2200)	72

Primer període intermedi (2185-2050). Ruptura de l'Imperi egipci unificat, guerra civil, revoltes socials i canvis ideològics	73
Regne del Mig	77
<i>El triomf d'Amon</i>	77
<i>Invasió hikse i fragmentació d'Egipte</i>	78
<i>Tebes contra Avaris (1650-1570)</i>	79
Reforma d'Akhenaton	79
Retorn d'Amon	85
Els faraons ramèssides (1186-1069)	87
<i>Període Intermedi (1069-664)</i>	
<i>Infiltració i ocupació líbia</i>	88
<i>Fi dels grans faraons</i>	
La zona central de la Mitja Lluna Fèrtil	89
Filistea	89
Fenícia	90
Terres de Canaan	91
<i>Primers assentaments</i>	92
<i>Els regnes patrimonials</i>	94
<i>Època de les ciutats estat</i>	95
<i>Època d'hegemonia assíria</i>	96
<i>Període babilònic</i>	97
<i>Època persa</i>	97
<i>Època hel·lenística</i>	98
<i>Època macabea o asmonea</i>	101
<i>Període romà</i>	102
SEGONA PART. L'ANTIC TESTAMENT EN QÜESTIÓ. CRÍTICA HISTÒRICA I ANÀLISI TEOLÒGICA D'UN DOCUMENT LITERARI	105
CAPÍTOL QUART	
MITES DELS ORÍGENS	107
Creació	107
Caiguda	113
Expulsió	114
Caín i Abel	116
Diluvi	117
Faula de l'embriaguesa de Noé	119
Torre de Babel	121

La qüestió dels protorelats del llibre del Gènesi	122
CAPÍTOL CINQUÈ	
LLEGENDES DELS PATRIARQUES	127
El patriarca Abraham	128
Lot, actuació i descendència	134
Isaac	135
El cicle de Jacob/Israel	138
La novel·la de Josep	142
CAPÍTOL SISÈ	
MOISÈS I L'ODISSEA DE L'ÈXODE	
Orígens i vocació de Moisès	147
Èxode	148
Aliança del Sinaí, primer lliurament de la Llei	150
Aliança del Sinaí, segon lliurament de la Llei	151
Pecat i consagració dels sacerdots	152
Renovació de l'aliança, tercer lliurament de la Llei	154
Levític	160
Nombres	165
Deuteronomi (segona Llei, còpia o repetició de la Llei)	167
Estat de la qüestió sobre la redacció del Pentateuc	177
CAPÍTOL SETÈ	
LA PRETESA CONQUESTA DE CANAAN.	
APOLOGIA D'UN ENOCIDI	
Josuè	179
Primera part del llibre dels Jutges	182
Segona part del llibre dels Jutges (confederació de tribus)	183
CAPÍTOL VUITÈ	
FORMACIÓ DEL REGNE UNITARI	
Primer i segon llibres de Samuel	187
Primers anys de Samuel	188
Maduresa de Samuel	190
Saül, rei d'Israel	191
Història paral·lela de l'ascensió de David i de la caiguda de Saül	193

CAPÍTOL NOVÈ

REGNATS DE DAVID I SALOMÓ

David	195
Darrers anys del rei David	200
Salomó	203

CAPÍTOL DESÈ

HISTÒRIA DELS REIS D'ISRAEL I DE JUDÀ 211

Darrer acte del regne unitari d'Israel: regnat de Roboam	211
Regne del Nord, Israel o Samaria	214
Reflexions sobre les causes del desastre	220
Samaria i els samaritans, després de ser ocupats per Assíria	221
Regne de Judà. Història de la dinastia davídica	223

CAPÍTOL ONZÈ

INVENCIÓ D'UN POBLE SENSE ESTAT

Els dos llibres de les Cròniques	243
Primer llibre de les Cròniques	243
Segon llibre de les Cròniques	244
Esdres i Nehemies	247
Llibre d'Esdres	248
Llibre de Nehemies	250
On, quan, qui i per què dels llibres històrics de la Bíblia	256

CAPÍTOL DOTZÈ

LA QÜESTIÓ DELS PROFETES

Nabís, sacerdots, escribes i politòlegs	261
Profetes, profetisme, escatologia i apocalíptica	266
Una professió perillosa	268
Funció conjuntural dels profetes	269
Estat de la qüestió sobre els profetes i els llibres profètics	270
Profetisme i cristisme	271
Profetes sense llibre i profetes literaris	272

CAPÍTOL TRETZÈ

PROFETES SENSE LLIBRE 273

Profetes actius durant el període dels jutges	274
--	-----

Dèbora	274
Profetes actius en temps del regne unificat	274
El «grup de profetes»	274
Gad	275
Natan	275
Ahià de Siló	276
Jedó	277
Profetes actius en el regne del Nord	277
Elies	277
Eliseu	278
Profetes actius en el regne del Sud	279
Xemaia	279
Azaries	280
Obed	280
Huldà	280
Falsos profetes	281

CAPÍTOL CATORZÈ

LLIBRES PROFÈTICS PER A UN POBLE AMB ESTAT

Profetes del regne del Nord (Israel)	283
Amós de Judà, el primer profeta apocalíptic	284
Osees i el cicle d'infidelitat i perdó	286
Profetes del regne del Sud (Judà)	288
Primer Isaïes	288
Miquees, el profeta d'«esquerres»	291
Sofonies, profeta tòpic i nunci del <i>dies irae</i>	292
Nahum, profeta agraït	293
Hababuc, profeta queixós i desesperançat	293
Jeremies, profeta major	295

CAPÍTOL QUINZÈ

LLIBRES PROFÈTICS ESCRITS

DURANT LA DEPORTACIÓ A BABILÒNIA

Abdies, el profeta optimista	297
Ezequiel, profeta major i innovador	298
Segon Isaïes (Deutero-Isaïes), el fals profeta	303

CAPÍTOL SETZÈ

LLIBRES PROFÈTICS ESCRITS

DURANT L'ÈPOCA PERSA PER A UN POBLE SENSE ESTAT

Ageu	307
Zacaries, mal profeta. Fundació del gènere apocalíptic	309
Tercer Isaïes	315
Apocalipsi d'Isaïes	317
Malaquies, profeta escatològic	318
Llibre de Joel, l'esplendor apocalíptica	320

CAPÍTOL DISSETÈ

LLIBRES PROFÈTICS ESCRITS

DURANT LA CONVULSA ÈPOCA HEL·LENÍSTICA

Profetisme escatològic: segona part del llibre de Daniel	325
Primera visió: Les quatre bèsties i el fill de l'home	326
Segona visió: El marrà i el boc	326
Tercera visió: Les setanta setmanes d'anys	327
Quarta i gran visió final	327
L'últim profeta: Jonàs, el profeta desobedient	332

CAPÍTOL DIVUITÈ

LLIBRES SENSE ELS QUALS

LA BÍBLIA CONTINUARIA ESSENT LA BÍBLIA (I)

Llibres sapiencials	340
Proverbis	340
Saviesa	341
Baruc	346
Cohèlet (o Eclesiastès), un <i>flâneur</i> a la Bíblia	347
Llibres poètics	352
Salms	352
Lamentacions	353
Càntic dels Càntics, poema eròtic	355
Llibres vindicatius i de dissidència	356
Rut, la besàvia moabita del rei David	356
Job	358

CAPÍTOL D'INOVÈ**LLIBRES SENSE ELS QUALS****LA BÍBLIA CONTINUARIA ESSENT LA BÍBLIA (2)****Primera part del llibre de Daniel:****Daniel i els seus companys** 365

Primer somni de Nabucodonosor: El somni de l'estàtua 366

Segon somni de Nabucodonosor: El somni del gran arbre 368

El banquet de Baltasar 369

Daniel a la fossa dels lleons 370

Afegits al llibre de Daniel 372**Ester, Judit i Tobit, tres novel·les dolentes**

Ester 373

Judit 378

Tobit 379

CAPÍTOL VINTÈ**HISTÒRIA SAGRADA.****L'EDULCURACIÓ CATÒLICA DE L'ANTIC TESTAMENT****Sinopsi de la Història Sagrada** 382**EPÍLEG (QUE ES POT LLEGIR COM UN PRÒLEG)** 393**BIBLIOGRAFIA** 399

PÒRTIC

Hi ha una diferència meravellosa si mireu de darrere estant d'una finestra amb vidre i la gebrada queda tota part de fora, o si l'observeu des d'una finestra sense bastiment i la gebrada és a banda i banda.

Herman Melville¹

L'any 722 a. de la n. e. en el regne d'Israel (regne del Nord) i l'any 582 en el seu veí, el regne de Judà (regne del Sud), culminaren uns esdeveniments dramàtics: tots dos regnes, amb un interval de cent cinquanta anys, foren massacrats per dues poderoses potències estrangeres diferents. El regne del Nord (Israel), amb capital a Samaria, fou arrasat per l'Imperi assiri en la darrera etapa de la seva hegemonia a la regió, i els seus pobladors, integrats per deu de les llegendàries tribus d'Israel, foren deportats a Nínive i no en retornaren mai més, desapareixent definitivament de la història. I al seu torn, l'Imperi persa, en les primeries de la seva expansió, feu exactament el mateix amb el regne del Sud (Judà), amb capital a Jerusalem: en destruï les muralles, els palaus i el temple, i deportà, també, l'elit de la seva població a Babilònia, però, a diferència de la sort que havia patit el seu Estat bessó del nord, els perses acabaren permetent el retorn dels deportats. Durant l'exili a Babilònia i al llarg dels tres-cents anys que seguiren aquest retorn, amb el regne de Judà convertit en una petita província de l'immens Imperi persa, un grup de sacerdots i escribes judaics redactaren al llarg de més de mig mil·lenni d'anys una col·lecció de llibres² (del grec βιβλία, *biblíia*, plural de βιβλίον, *biblíon*, 'rotlle, paper' o 'llibre'), trenta-nou dels quals acabaren finalment aplegats en un cànon que rebé el nom de Tanakh (תנ"ך) o Bíblia hebrea.

1. Herman Melville, *Moby Dick*, traducció de Maria-Antònia Oliver, Barcelona, Edicions 62, 1996, p. 45.
2. Al llarg de tot el text ens hi referim com a llibres, però cal tenir present que, de fet, eren rotlles.

No és cap exercici especulatiu d'ucronia afirmar que si la població de Judà (el regne del Sud) hagués compartit la mateixa sort fatídica que la d'Israel (el regne del Nord), la història mil·lenària d'Occident i la nostra realitat d'avui serien absolutament diferents. Sense la Tanakh o Antic Testament (d'ara endavant, AT) no s'hauria produït l'emergència del judaisme, dels textos que integren el Nou Testament (d'ara endavant, NT) i del cristianisme subseqüent. En aquest sentit, l'AT és, juntament amb el llegat d'Atenes i el de Roma, el tercer component del trípede que ha configurat la història bimil·lenària d'Occident.

No és gens estrany, doncs, que la història de com es van confegir els llibres que formen part d'aquest text tan influent que és la Bíblia tingui una importància crucial. Desembolicar, però, la potent mitohistòria del judaisme i del cristianisme és una tasca difícil, i a voltes riscosa, no comparable de cap manera amb l'entossudiment que hi ha hagut en la historiografia per recuperar el llegat que van deixar la Grècia clàssica i la romanitat, seguint un camí ja ben fressat.

Per al judaisme, la Tanakh constitueix en si mateixa la Bíblia i és l'única Bíblia. El fet que el cristianisme considerés que la Tanakh era tan sols un mer AT, anunciador del NT, la seva nova doctrina, va portar a unificar els dos textos sota el títol comú de Bíblia. Aquest volum està dedicat exclusivament als llibres que en la nomenclatura cristiana s'han anomenat Antic Testament, és a dir, els textos o llibres procedents de la Tanakh (la pràctica totalitat) que han estat incorporats a la Bíblia cristiana.

La Tanakh i la suma cristiana de l'AT i el NT són els textos constituents de la civilització occidental. Alguns signes aparentment superficials (i alhora profundament arrelats) presents en la nostra cultura ho evidencien prou bé: sobre un exemplar de la Bíblia, avui encara es presta jurament; esdeveniments puntuals del contingut de la Bíblia organitzen el calendari civil; de la Bíblia prenem la majoria de les onomàstiques i moltes toponímies, etc. Europa i Occident tindrien una història i una realitat ben diferents si, per mediació d'una Roma hel·lenitzada, no s'hi hagués imposat el judeocristisme; tindríem, aleshores, una història tan radicalment diferent que ni tan sols una ment amb la capacitat d'ucronitzar com la de Charles Renouvier seria capaç de concebre.³

3. Charles Renouvier, *Ucronía. La utopía en la historia*, Buenos Aires, Losada, 1945.

Un lector atent i suficientment lliure de prejudicis, quan s'enfronta amb el contingut del relat bíblic topa amb la manca de l'imprescindible ajut d'un material historiogràfic rigorós i consensuat que l'avalí. En la tasca de llegir els textos canònics, no es pot acontentar en absolut a seguir acríticament la pseudohistòria civil i política que els nombrosos tractats d'història antiga del poble jueu, escrits pel gremi o corporació dels historiadors «autoritzats», han construït a partir exclusivament de la mateixa Bíblia, considerada, erròniament, com un document històric inqüestionable.

En el terreny del desplegament del pensament religiós, tampoc ens podem acontentar a considerar el judaisme com només una peculiar religió monoteista, nascuda d'una experiència particular i teofànica considerada històrica. Descartada aquesta aproximació, pròpia dels escrits apologètics, es fa del tot necessari fer-ho «des de fora» del marc confessional de qualsevol religió —en aquest cas, del judaisme i del cristianisme— i intentar situar-la dins del marc ampli de la historiografia secular, una tasca que és (o pot ser), certament, una aventura apassionant tant per als autors de l'empresa com possiblement per als lectors.

En aquest volum, per tant, s'aborda l'AT —aquest etern «Llibre dels Llibres» del qual deriven el judaisme, el cristianisme i l'islam— no pas prenent-lo com un document historiogràfic, sinó tal com es mostra davant d'una mirada laica: una agrupació de textos no gaire ben ordenada, una «biblioteca» de trenta-nou llibres pertanyents a gèneres literaris molt diferents, redactats en cronologies, la major part de les quals molt allunyades dels pretesos fets que s'hi narren i en què la majoria o quasi la totalitat dels personatges, els esdeveniments i els llocs que s'hi descriuen i s'hi esmenten manquen d'un testimoniatge documental extrabíblic, arqueològic o historiogràfic, i farcides alhora de fets i situacions absolutament inversemblants.

Si és així —tal com constatarem que així és—, ¿com ha estat possible, i encara ho és, que la lectura (directa, rarament, o indirecta, sobretot) de l'AT per milers de milions d'occidentals al llarg dels darrers dos mil·lennis no hagi suscitat, ni suscita, una evidència generalitzada d'absoluta inversemblança? Una possible explicació —no pas l'única— per interpretar o justificar aquesta acceptació passiva del contingut de l'AT, el qual afecta, cal remarcar-ho, tot el món occidental i no només

els creients o fidels religiosos, és el fet innegable que els personatges i els esdeveniments bíblics estan tan plenament incorporats i integrats en la nostra cultura tradicional, que ens hem tornat cecs a les seves inversemblants característiques.

Resulta més difícil, però, comprendre com és possible que l'AT hagi pogut generar (i generi) tantes adhesions acrítiques en l'àmbit acadèmic, les quals atorguen un valor de document històric al que de fet no és res més que un relat mitològic, ple, a més, d'incongruències i contradiccions. Sorpren que només molt tardanament, en la deriva de la història del pensament occidental —amb Spinoza primer de tot, passant per alguns filòlegs il·lustrats i desembocant finalment en un nombrós grapat d'historiadors i arqueòlegs actuals (majoritàriament israelians o jueus)—, s'hagi pogut refer i organitzar la genealogia dels escrits bíblics i la història del judaisme antic d'una manera radicalment nova.

Destaquem aquí, a tall d'introducció, uns quants detalls —no menors— del panorama que la mirada perplexa d'un possible lector, feta des d'una «finestra sense bastiments», pot anar descobrint:

1. La Tanakh es va començar a redactar a Babilònia (a partir de la tercera deportació de l'any 582 a. de la n. e.) i es continuà escrivint a Jerusalem fins al segle II a. de la n. e., quan se'n fixà el primer cànon.
2. Tot el que hagués pogut passar abans d'aquesta deportació pertany a la prehistòria, la mitologia i la llegenda.
3. El judaisme no fou la primera religió que va sostenir que només hi ha un únic Déu —com sol afirmar-se axiomàticament—, sinó la primera a fer reeixir i fer perdurar aquest plantejament.
4. Malgrat que el monoteisme és un aspecte habitualment considerat definidor del judaisme (tal com ho és igualment del cristianisme i l'islamisme), el judaisme és, de fet, un «sistema normatiu» que va més enllà del que és inherent a una religió convencional, ja que compromet els seus adherits a una manera de viure, de pensar i de comportar-se que engloba totes les manifestacions de l'activitat humana, tant privada com col·lectiva, sense establir cap separació entre allò que és religiós i allò que és secular, ben proper a les característiques d'una «institució total».
5. El que la Tanakh i l'AT anomenen *poble escollit*, el clan familiar dels descendents d'Abraham —el patriarca fundador—, dels també anomenats *israelites* (descendents de Jacob/Israel), deixaren de ser

- politeistes només a partir de ben avançat ja el segle VII a. de la n. e., sota l'influx d'un moviment anomenat Només Jahvè, dominant i excloent en el seu reduït àmbit. Desplaçat mil cinc-cents anys lluny de la cronologia que li assigna el mite fundacional abrahàmic (segles XX-XIX a. de la n. e.), el judaisme només s'acabà imposant en el segle VI a. de la n. e., instituint-se com la «ideologia religiosa» d'una comunitat, la qual va ser revestida de la categoria mitològica de *poble*, en una petita província persa (Yehud) del Pròxim Orient, quan precisament aquest poble escollit havia perdut el seu Estat (el regne de Judà) i havia estat desposseït de tots els seus senyals materials d'identitat, llevat de la llibertat religiosa.
6. En la llengua hebrea no hi havia d'abans de l'exili o deportació a Babilònia (segle VII a. de la n. e.) cap mot sinònim o equivalent del mot llatí *religió*. La paraula creada per designar el concepte, *dat* (דַּת), derivada de la veu persa *daena*, 'lleï, decret o edicte', no passà a formar part del lèxic hebreu fins als anys crucials de la deportació a Babilònia. És només aleshores que el mot *judaisme* es pot començar a emprar per designar específicament una comunitat judaïta concreta (resident a l'antic territori i regne de Judà), teocràtica, regida per una casta sacerdotal, que té com a objectiu identitari principal la construcció d'una estructura social consolidada sobre una base estrictament nacionalista, depassant àmpliament el que avui considerem que és una religió.
 7. Fou precisament en aquest moment, situat entre els segles VII i VI a. de la n. e., quan el llibre que coneixem com la Tanakh o AT fou inventat per un nombre reduït d'oligarques, sacerdots i alts funcionaris de la cort reial del petit regne (una ciutat estat) de Judà, deportats primer a Babilònia i després retornats al lloc de procedència, convertit en província persa.
 8. El nucli entorn del qual es construïren els relats fantàstics i extraordinaris de la Tanakh fou un llibre, el codi deuteronomí, miraculosament «trobat» mentre es feien unes reformes en el temple de Jerusalem (un primer temple atribuït al patronatge de Salomó i del qual no es disposa de cap testimoni arqueològic) l'any 622, en temps d'un rei oblidat anomenat Josies. Va ser en aquest moment quan els hebreus (als quals la Bíblia anomena *israelites* i que amb rigor terminològic caldria designar com a *judaïtes* o *habitants de Judea*) es convertiren en jueus i donaren contingut i forma al judaisme.

Aquests punts, i molts més, que s'aniran desgranant al llarg de les pàgines següents, són el resultat d'aquesta aventura apassionant, i rarament practicada, de llegir l'AT *des de fora*.

L'autor convida el lector d'aquest llibre a no acontentar-se a ser un receptor passiu d'una impossible «Guia de la Bíblia» redactada per un *flâneur* que al llarg dels darrers anys s'ha passejat, i sovint s'ha perdut, per les seves pàgines, deixant-se endur i sorprendre per l'extraordinària varietat de temàtiques i esdeveniments inversemblants que es narren en els rotlles o llibres que componen el cànon bíblic. Almenys fins poc abans del temps actual, el lector occidental sabia —i avui dia encara molts dels lectors saben— per cultura general bàsica alguns trets de l'argumentari de la Bíblia, procedents segurament de la seva versió resumida, depurada i edulcorada, anomenada Història Sagrada. Però si en algun moment n'escomet la lectura directa i sistemàtica (objectiu que es proposa promoure aquest volum), es trobarà amb molts passatges absolutament desconeguts que el sorprendran i, de ben segur, el colpiran intensament (bé sigui per l'extrema violència que s'explicita en el seu contingut o per la seva inversemblança més òbvia). Així, doncs, per tal que el lector pugui comprovar personalment l'existència i la consistència no anecdòtica o gens marginal d'aquests fragments imprescindibles de l'AT transcrits literalment en el text, aquests s'acompanyen de la referència per localitzar-los en cada llibre de la Bíblia. La gran quantitat d'aquestes remissions a les fonts originals té l'objectiu de facilitar que el lector pugui trepitjar ell mateix les increïbles rutes i esdeveniments que es descriuen en les pàgines de la Bíblia, aquest text considerat fonament de la civilització occidental. Es proposa, per tant, fer la lectura d'aquest volum acompanyats d'un exemplar de la Bíblia (es recomana la que l'autor ha emprat principalment: la Bíblia catalana interconfessional, l'edició d'estudi de l'Associació Bíblica de Catalunya i les Societats Bíbliques Unides,⁴ de la qual procedeixen les abundants citacions que es reproduïxen al llarg del text).

4. *La Bíblia. Edició d'estudi. Traducció interconfessional en català*, Barcelona, Societat Bíblica, Societats Bíbliques Unides, 1993.

La lectura crítica d'Anny Escatllar i de Jaume Torrent i l'ús, no sense dificultats, que han fet de les estisores han donat com a resultat que la lectura d'aquest volum sigui més lleugera o, si més no, menys feixuga. Victor Scheerer ha tingut cura de la laboriosa tasca d'incorporar al cos del text la referència del llibre, el capítol i els versicles de procedència de cadascuna de les citacions literals que s'han extret de la Bíblia.